

ДІАЛЕКТИЗМИ ЯК КОМПОНЕНТ МОВИ УКРАЇНСЬКИХ ВІРШОВО-ПІСЕННИХ ТВОРІВ XVII СТ.

Наталія Маліневська (Київ)

Проблеми діалектних явищ в історії української мови перебували в полі зору О. Павловського, П. Житецького, І. Франка. Ґрунтовні розвідки належать О. Потебні, К. Михальчукові, С. Бевзенкові та іншим ученим.

Дослідження названих авторів торкалися співвідношення літературної мови та діалектів, характеристики окремих говорів чи певних діалектних процесів.

Важливе значення мають праці з сучасної діалектології, присвячені вокалізму та консонантизму, лексичному складу говорів та говірок.

Актуальною є й проблема вивчення діалектних особливостей окремих історичних пам'яток, що характеризують різні періоди розвитку української мови. У зв'язку з цим привертають увагу віршово-пісенні тексти зі староукраїнських рукописних збірників та польських джерел XVII ст., виявлені й опубліковані наприкінці XIX – на початку XX ст. у «Записках Наукового Товариства ім. Шевченка» та інших виданнях. Авторами публікацій були І. Франко (Франко – 1898:21), М. Грушевський (Грушевський – 1897, т. 15:43, т. 17:73–74), В. Щурат (Щурат – 1906:129–141), Ол. Брюкнер (1911:181–191) та ін. Велику частину текстів разом із коментарями щодо жанрових, текстологічних, версифікаційних, деяких мовних особливостей та проблем авторства подали М. Возняк (Возняк – 1913:1–44, 1927:155–179, 1929:243–252, 1931:200–202, 1937:251–259) та В. Перетц (Перетц – 1901:53–135, 1906:141–144, 1907:151–166).

Рукописні збірники не відзначаються структурною цілісністю. Писані авторами – вихідцями з різних територій (до того ж вони мали різну освіту й неоднакові естетичні смаки), збірники містять віршово-пісенний матеріал як суто літературного, так і фольклорного походження, а також авторські переробки, компіляції народнопісенних текстів. Неоднорідні вони й у мовному відношенні та щодо використовуваних графічних систем. Незважаючи на те, що певна частина записів здійснена кирилицею, у збірниках переважають тексти, записані латинським шрифтом.

Особлива цінність цих записів полягає в тому, що вони повно відбивають живе мовлення, його риси, не затемнені кириличною графікою.

У світлі сказаного виявляється актуальною характеристика діалектних особливостей текстів, уміщених у рукописних збірниках. На наш погляд, ці особливості повно й об'єктивно виявляються в текстах збірника Кондрацького. Це збірник кінця XVII ст., містить три великі за обсягом тексти: сатиру на польського короля Яна Собеського, пісню про вівчаря (у двох частинах), пісню про тещу, а також п'ять менших ліричних пісень.

Діалектні особливості текстів виявляються на різних мовних рівнях, але найвиразніше – на фонетичному. Отже, розгляд розпочинаємо з вокалізму.

1. На місці етимологічного **ѣ** у пам'ятці – як у коренях слів, так і у флексіях – послідовно зустрічається звук [i]: *po lisach* (164,19)*, *kulka lit* (166,24), *nit* (166,25), *Bilko* (167,3), *k sobi* (173,15), *bilie* (167,13), *bidnoho* (169,11), *chliba* (169,27), *witer* (169,41). Лише спорадично у цій позиції зафіксовано інші звуки: *krepko* (164,16), *snieh* (164,24). Інколи є випадки плутання графем **і** – **у**: *po rykach* (164,26). Як вказують дослідники, у південно-руських діалектах, що пізніше стали основою південно-західного і південно-східного наріч української мови, рано почала переважати тенденція до перетворення дифтонга **іе** > **і**, оскільки в південному ареалі східнослов'янських говорів у цьому дифтонгові здавна виразніше вимовлявся перший закритий компонент (Півторак – 1988:111). Результати сучасних діалектологічних досліджень, систематизовані в Атласі української мови (далі АУМ) свідчать, що у всіх південно-західних говорах у вказаній позиції послідовно вживається [i] (АУМ – карти 3,8).

2. На місці давнього **о** в закритих складах у текстах зафіксовано у /**ю**/: *Buh* (169,15), *tuu* (169,19), *snup* (170,36), *nus* (171,23), *nuzkami* (175,21), *niuhtiami* (166,20), *chwust* (164,47), *diuhtiary* (168,1) та ін., рідше зустрічаються випадки вживання **о**: *moy* (167, 2, 4), *dwor* (167, 14), *rok* (165,12), *pyrozki* (176,11), *zonoczki* (172,41). Характеризуючи аналогічні процеси в інтермедіях Я. Гаватовича 1619 р., Л. Л. Гумецька зауважує, що «у, ю на місці подовжених **о**, **е** в українських пам'ятках, починаючи з XIV ст., зустрічаються аж до XV111 ст.» і припускає, що «під ними, ймовірно, скривалася дифтонгічна вимова цих звуків, у пам'ятках не зафіксована» (Гумецька – 1952:112). Відсутній перехід **о** > **і** також у префіксах та прийменниках **по-** і **под-**: *popod* (175,47), *poznaty* (179,24), *poszowby* (169,18), *pod horu* (168,15).

Відповідно до давнього *e* зустрічаємо випадки написання *y*: *szyst* (165,10), що може свідчити про появу звука [i] в цій позиції; а також звукосполучення [ie]: *siem* (173,9), що, ймовірно, відбивало дифтонгічну вимову, хоча не можна заперечувати можливості впливу польської фонетико-орфографічної системи, тим більше, що в рукописному збірнику польський і український віршово-пісенний матеріал розташовано поруч. Випадки переходу етимологічних *o*, *e* в [i] в пам'ятці нечисленні.

3. Диспалаталізація приголосних перед етимологічними голосними переднього ряду [e] та [i], про що свідчать приклади: *na nedilu* (175,2), *pleczyta* (175,5), *po stini* (175,6), це підтверджується і поплутанням на письмі графем *i* та *y*: *horytoczki* (175,8), *nyjak* (169,19), *dwery* (175,30).

Наявність нечисленних словоформ із палатальними приголосними (*za koniem* (170,27)) можливо, пояснюється впливом фонетики польської мови; тим більше, це саме можна сказати і про флексії дієслів 3 ос. мн. мин.ч. На ці закінчення у старопольській мові XVII ст. вказує, наприклад, З. Клеменсевич в «Історичній граматиці польської мови» (Klemensiewicz – 1965:370).

4. У процесі дослідження пам'яток давньоруського періоду з'ясувалося, що диспалаталізацією було охоплено спочатку позиції перед голосними заднього ряду [a] та [y], а потім усі інші (Півторак – 1988:156). Рукописний збірник Кондрацького засвідчує як один із найдавніших звукових процесів диспалаталізацію м'якого /p'/, що виступає перед [a]: *gospodara* (167,5,7), *dokarala* (174,26), *ratujte* (175,39), *kuratka* (172,38), рідко перед [y]: *popodparu* (176,7) – «попідпарюю». Це явище характерне в першу чергу для північних, а також південно-західних діалектів української мови. Зокрема, твердим є [p] у волинських, подільських та окремих лексемах наддністрянських говірок (АУМ – карта 115).

5. Диспалаталізація [t'], що виступає в основному в 3-й ос. одн. та 3-й ос. множ. дієслів теперішнього часу: *stojat* (167,31), *byzyt* (169,42), *letyt* (169,43). Ці форми у багатьох південно-західних говорах /за винятком волинських, частини буковинських, покутських, закарпатських/ мають у закінченні твердий [t] (Жилко – 1966:186). Проте треба зважати на ту обставину, що у використовуваній графічній системі не було засобів для позначення м'якості приголосних у таких позиціях.

6. Зміна м'якого [n'] в кінці складу перед приголосним на [j], що відбувається в демінутивних утвореннях із суфіксами *-оньк-*, *-еньк-*. Ця риса, яка теж є особливістю південно-західних діалектів (АУМ – карта 163), виявляється систематично, має велику частотність вживання: *blizeyko* (169,1), *pilneyko* (169,2), *choroszeyko* (170,6), *holowoyko* (166,24), *ziateyko* (173,7), *teszczyku* (173,15), *bateyko* (173,39), *didoyku* (176,14). Ме-

ншою кількістю прикладів представлена у збірнику літературна норма: *nizenko* (169,6).

7. Перехід у числівникових формах фонему /д/ у двофонемній сполучі /дц'/ в /j/, що характерно для наддністрянських говірок: *dwanaciat* (170,10,12). Появу ж у тексті збірника прислівників числівникового походження з епентетичним [j] – *tryiczy* (171,31), *dwouczcy* (170,26), очевидно, можна пояснити аналогією до форм збірних числівників «двійко» /«двойко»/, «трійко».

8. Протетичний [в], що є характерним для волинських, поліських та наддністрянських говірок (Півторак – 1988:148): *wowczary* (169,47), *wowczarowi* (172,23), *wuwci* (165,30).

9. У піснях також зустрічаються поодинокі випадки афери: *armaty* (165,6), відсутності регресивної асиміляції за глухістю-дзвінкністю: *zchazaw* (165,13), *zchopywsia* (172,7).

10. Фонетичною особливістю збірника є також часткові гіперичні явища: *potonyci* (169,5), *swysnow* (172,24), *potysnow* (173,25). Можливо, таке написання пояснюється тим, що у старопольських пам'ятках звук [у] у закритому складі замість [о] у відкритому ще не мав спеціальної позначки /наприклад, *nósl*/, тим більше, що це стосується складу з носовим голосним.

Так само широко виявляються діалектні риси і на морфологічному рівні. Сказане стосується здебільшого повнозначних частин мови, зокрема іменників та дієслів.

1. В іменниках чоловічого та середнього роду другої відміни в давальному відмінку однини переважає закінчення *-owi*: *muzykowi* (167,15), *didowi* (175,41). У збірнику зафіксовано всього три випадки вживання форм із флексією *-y*: *Bohu* (169,34), *boku* (166,10), *k stolu* (175,5). Як відомо, саме така закономірність виявляється у більшості південно-західних говорів (АУМ – карта 179).

2. Показовими для діалектних утворень є й залишки форм колишньої двоїни, які знаходимо в пісні про тещу: *try topuszyni* (174,31), *dwi chwartuszyni* (174,32).

3. Привертає увагу і форма родового відмінка множини *ludyi* (174,18), флексія якого переважає, за даними дослідників, у південно-західних діалектах (Бевзенко – 1960:83).

4. Представлена у збірнику й послідовно збережена південно-західними діалектами (АУМ – карта 174) форма місцевого відмінка однини іменників третьої відміни: *w ciłosty*, *w radosty* (172,33).

5. Поруч із звичайними наявні в пісенних текстах і специфічні для південно-західних говорів енклітичні форми займенників. Так, особовий

займенник *він* у давальному відмінку має форму *ти* (169,37), займенник *я* – новішу порівняно з традиційною енклітичною – *тні* (167,16). Остання форма, крім північних говірок, зустрічається і в південно-західних /наддністрянських зокрема/, але спорадично (АУМ – карта 207). Займенник *вона* в непрямому (родовому) відмінку виступає в формі *iei* (176,30). Аналогічну звукову форму має й присвійний займенник жіночого роду. Присвійні займенники *мій, свій, своя* функціонують у тексті у стягнених формах: *swomy* (166,10), *do swoi* (176,28), *moi watazi* (166,36) (дав. відм.). Ця особливість споріднює мову пісень із волинськими і наддністрянськими говірками. Зустрічаємо також у тексті властиві швидше північним говорам, а з південно-західних – волинським та подільським говіркам (АУМ – карта 212) нестягнені форми вказівних займенників: *teie* (170,12), *toie* (162,2), *tyu* (171,43), *taia* (172,35).

6. Поруч зі стягненими формами прикметників жіночого і середнього роду (*rasna* (174,35) виступають і нестягнені: *czystoie* (172,26), *welikuiiu* (164,11). У формах називного-знахідного множини прикметники набувають закінчення *-и* чи *-ні*: *lawy jaworowy* (179,4), *potuplenyi berezowyi peneczki* (167,31), *dawni zywczai* (168,10), *bilyi ruki* (171,25), що властиво в першу чергу північним (поліським та волинсько-поліським говіркам), до деякої міри південно-західним діалектам (АУМ – карта 221). У цій флексії знайшла своє відображення така специфічна риса української мови, як злиття давньоруських [ы], [и] в одному звукові [и], якому відповідає графема *у*. Таке закінчення свідчить і про твердість попереднього приголосного.

7. Для досліджуваних текстів звичайною є неозначена форма дієслова з суфіксом *-mu*: *dobyraty* (164,25), *stuchhaty* (164,44). Проте поруч присутній і притаманний лише південно-західним діалектам суфікс *-чи*, що вживається у дієсловах з основами на *г, к*: *bichczy* (170,27).

8. Частка *-ся /sie/* вживається як у препозиції, так і в постпозиції, як звичайно у південно-західних говорах. Часто вона може бути відділена від дієслова іншими словами /риса наддністрянських говірок/: *szczob sie z sebe nedaw nasmiwaty* (169,16).

Як впливає з дослідженого матеріалу, на рівні фонетики та морфології яскраво виявляються риси староукраїнських наддністрянських говорів. Незважаючи на значну кількість діалектних рис, відбитих у текстах, вони в цілому не змінюють структурного типу мови, що її можна визначити як загальноукраїнську. Ці діалектні риси свідчать про інтенсивний процес формування української мови в першій половині XVII століття на загальнонаціональній основі.

* Тут і далі першою цифрою в дужках позначається сторінка, другою після коми – рядок згори.

Література :

- АТЛАС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ., У 3 т., Т. 2.– Волинь, Наддніпрянщина та суміжні землі. К., 1988.
- БЕВЗЕНКО С. П.: Історична морфологія української мови. Ужгород., 1960.
- ВОЗНЯК М.: Матеріали до історії української пісні і вірші: Ч.1 Розділ: Українські пісні збірника бібліотеки Чарторийських, ч. 2337/ Українсько-руський архів. Т. 9, Львів, 1913.
- ВОЗНЯК М.: Із збірника Кондрацького кінця XVII в. // ЗНТШ, Т. 146, 1927.
- ВОЗНЯК М.: Із співаника Домініка Рудницького // ЗНТШ, Т. 150, 1929.
- ВОЗНЯК М.: Українські пісні й польські вірші з „Літописця“ Єрлича // ЗНТШ, Т. 151, 1931.
- ВОЗНЯК М.: Українські пісні в польських виданнях XVII ст. // ЗНТШ, Т. 151, 1937.
- ГРУШЕВСЬКИЙ М.: Співаник з початку XVIII в. // ЗНТШ, Т. 15, Т. 17, 1897.
- ГУМЕЦЬКА Л. Л.: Нариси з історії української мови // Мовознавство. Наукові записки Інституту мовознавства АН УРСР, К., Т. 10, 1952.
- ЖИЛКО Ф. Т.: Нариси з діалектології української мови. К., 1966.
- ПЕРЕТЦ В.: Польські пісні, записані українцем при кінці XVII ст.// ЗНТШ, Т. 74, 1906.
- ПЕРЕТЦ В.: Заметки и материалы из истории песни в России // ИОРЯС, Т. 6, Кн. 2, 1901.
- ПЕРЕТЦ В.: Новые данные для истории старинной украинской лирики // ИОРЯС, Т. 12., Кн.1, 1907.
- ПІВТОРАК Г. П.: Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. К., 1988.
- ФРАНКО І.: Хмельниччина 1648–1649 років у сучасних віршах // ЗНТШ, Т. 23, 24, Кн. 3, 4, 1898.
- ЩУРАТ В.: З незнаної польської рукописи XVII в. // ЗНТШ, Т. 74, 1906.
- BRÜCKNER, A.: Pieśni polsko-ruskie // Pamięnik Literacki: Rocznik X., zeszyt 2 i 3. Lwów, 1911.
- KLEMENSIEWICZ, Z., LEHR-SPLAWINSKI, T., URBAN´CZYK., S.: Gramatyka historyczna języka polskiego. Warszawa, 1965.